CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Oosterhout

Provincie
Noord-Brabant

december 1993

Colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort,
Brabantlaan 1, 5216 TV 's-Hertogenbosch. Tel. 073-812168.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 TV 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Oosterhout

Deel I

Provincie
Noord-Brabant

december 1993

INHOUD

Woord vooraf 5

Werkwijze en Criteria 6

1. Situering der gemeente 9

2. Bodemgesteldheid 10

3. Grondgebruik 11

4. Infrastructuur 12

5. Nederzettingsstructuur 14

6. Stedebouwkundige typologie 1850-1940 19

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en -typen 21

8. Objectgegevens 30

9. Literatuur 109

Kaart (bijlage)

Woord vooraf

Dit rapport over Oosterhout maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.
Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in januari 1991 door drs. J. Michels. Dank aan de gemeentelijke monumentencommissie voor haar aanvullingen en correcties.

's-Hertogenbosch, februari 1993.

Werkwijze en Criteria

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel

ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.
Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.
Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1 Ligging

De gemeente Oosterhout is gesitueerd in westelijk Noord-Brabant en maakt deel uit van de M.I.P.-regio Brabants Kleigebied. Binnen de gemeente liggen de verstedelijkte kern Oosterhout, de kerkdorpen Den Hout, Dorst en Oosteind en de buurtschappen Eind van Den Hout, Hespelaar, Vrachelen, Ter Aalst, Baarschot, Seters, Steenoven en Groenendijk.
De gemeentegrens heeft een deels kunstmatig, deels natuurlijk bepaald tracé. In het noorden, waar Made, Geertruidenberg en Raamsdonksveer liggen, loopt de grens op onregelmatige wijze door de Brieltjenspolder en vervolgens langs de Donge naar de polder Hooislobben. De oostelijke grens met 's-Gravenmoer en Dongen volgt het tracé van de Donge en, in het verlengde daarvan, de Hoge Dijk. Zuidelijk van Dongen separeert de grens Oosterhout van de gemeente Gilze-Rijen. Op deze deels voormalige woeste gronden volgt de grens de Rijensebaan, terwijl zuidelijk daarvan rechtlijnig de Boswachterij Dorst wordt doorsneden. Zuidelijk van Dorst wordt de grens gevormd door de Molen Leij, die het grondgebied scheidt van Nieuw-Ginneken. De westelijke grens met Teteringen en Terheijden is rechtlijnig getrokken door de Boswachterij Dorst, de Vrachelse Heide en, westelijk van de Houtsche Akkers, langs de Witte Weg. Op 1-1-1990 telde de gemeente (7.100 ha) 48.600 inwoners.

1.2 Ontwikkeling

De eerste vermelding van Oosterhout dateert uit 1213, maar blijkens archeologische vondsten bij de Sint Janskerk en in Den Hout werd deze gemeente al veel eerder bewoond. In de middeleeuwen behoorde Oosterhout tot de Frankische gouw Land van Strijen, daarna tot de heerlijkheid Stad en Land van Breda, de latere Baronie. Naast de Heer van Breda hadden de Ridders van Sint Jan en de Abdis van Thorn hier rechten. De strategische ligging op de grens van Holland en Brabant had de aanleg van een kasteel tot gevolg. Ondanks de St. Elisabethsvloed van 1421, waardoor een groot deel van de vruchtbare gronden verloren ging, bleef de plaats een rol van betekenis spelen, mede door de vele potten-, steen- en pannenbakkerijen die hier gevestigd waren. De vestiging van verschillende adellijke families in 'de Slotjes', direct ten zuiden van de kom en de komst van de Norbertinessen van Sint Catharinadal in de zeventiende eeuw, onderstrepen het belang dat de plaats toen had. In verschillende perioden is Oosterhout gedurende korte tijd zelfstandig geweest. De aanleg van kleine havens bevorderde de handel en nijverheid. In 1809 verhief Lodewijk Napoleon Oosterhout tot stad. Door de verbetering van de infrastructuur (aanleg van tramwegen vanaf 1870, aanleg Wilhelminakanaal omstreeks 1910) vestigde een groot aantal bedrijven zich in de gemeente. Doordat de nijverheid zich grotendeels concentreerde aan en nabij de waterwegen, bleef het rustige en kleinsteedse karakter van de kom bewaard. Pas na de Tweede Wereldoorlog, als een goederenspoorweg naar Geertruidenberg wordt aangelegd, gevolgd door de snelwegen A27 (tussen Utrecht en Breda) en A59 (Maasroute), breidt de plaats zich snel uit, hetgeen onder meer de aanleg van het industrieterrein Weststad tussen Oosterhout en Den Hout en de aanleg van uitgestrekte woonwijken ten zuiden en noorden van de oude kern tot gevolg heeft. Ook de binnenstad wordt in deze tijd grotendeels gemoderniseerd.

2. Bodemgesteldheid

2.1 Bodemsoorten

Oosterhout is gesitueerd op de grens van zand- en kleigronden. In de ondergrond bevinden zich op grote diepte lagen zeeklei en dikke pakketten grof rivierzand en grint, aangevoerd in de Mindel- en Rissijstijd. Tijdens de ijstijden werden verder lagen leem afgezet, die in het zuiden van de gemeente, op een pendant van de Peelrug, een dikte van ca. 5 meter kunnen bereiken. Op de lagere gronden in de gemeente, met name in het noorden, waar dêze lagen dicht aan de oppervlakte liggen, heeft in het Holoceen door hoge waterstanden en een slechte afvoer veenvorming plaatsgevonden. De aanvoer van stuifzanden heeft in het zuiden van de gemeente duinvorming tot gevolg gehad. Door de afzetting van kleilagen tijdens de St. Elisabethsvloed in 1421 is de veenlaag plaatselijk ingeklonken.

2.2 Hoogte en afwatering

De zuidelijke zandgronden nabij Dorst liggen op een hoogte van ca. 7 meter boven N.A.P., maar de plaatselijke zandverstuivingen in de Boswachterij Dorst kunnen een hoogte bereiken van ca. 14 meter. Naar het noorden en het westen loopt de hoogte van de gronden in de gemeente geleidelijk af, tot 0.1 meter in de Oranjepolder en 0.4 meter in de Brieltjenspolder. De kern van Oosterhout ligt op een hoogte van ca. 4 meter, die van Den Hout tussen de 2.1 en 3.4 meter, terwijl de kern van Oosteind op een hoogte van ca. 2.5 meter gesitueerd is.
De hogere gronden in het zuiden wateren via enkele snel stromende beken af in noordelijke richting. De Donge is hiervan de voornaamste. De Rul, die vanuit Seters via de Havenstraat Oosterhout doorstroomde, is grotendeels in het rioleringstelsel opgenomen. Ook de Gecombineerde Willemspolder (via Kazegat), de Oranjepolder (via Rechtendijkschgat, Kromgat, Otterkil en Visschersgat) en Westpolder, Herstelpolder en Brieltjenspolder (via de Steelhovensche Vaart) wateren op de Donge af. De meest zuidelijke gronden bij Dorst wateren via de Molen Leij af op de Mark.
De gemeente valt onder de Waterschappen van De Boven-Mark en De Dongestroom.

3. Grondgebruik

De gronden op de rand van zand en klei zijn reeds vroeg ontgonnen, hetgeen tot gevolg heeft gehad dat tussen Oosterhout en Den Hout middeleeuwse akkercomplexen zijn ontstaan. Deze akkers zijn tegenwoordig voor het merendeel blok- en strookvormig geperceleerd en staan haaks op de wegen die door het gebied lopen. Meer in de richting van bos en heide, met name ten zuiden van Den Hout en Vrachelen, kwamen rond 1800 nog niet zichtbaar geperceleerde akkers voor. Ook rondom Dorst ontstond in de middeleeuwen een complex van kleine, rechthoekig geperceleerde akkers. Mede door de nabijheid van uitgestrekte heidevelden oefende men hier het gemengde bedrijf uit. Verbouwd werden onder meer haver, vlas, koolzaad, mangelwortels en aardappelen. In de polders legde men zich toe op de productie van hooi, dat ook via de Oosterhoutse Haven en Groenendijkse Vaart uit de noordelijk gelegen gebieden werd doorgevoerd naar Dongen en Rijen, maar ook naar het buitenland. Belangrijk was de aanwezigheid van leem in de ondergrond. Onder meer nabij Strijen en in de kom van Oosterhout is deze laag afgegraven ten gunste van de potten- en steenbakkerij.
In de vroege vijftiende eeuw werd er turf gestoken in de laagveenbodems ten noorden van Oosteind en Oosterhout. Na de St. Elisabethsvloed zijn de lage gronden in het noorden van de gemeente slechts langzaam opnieuw bedijkt. In de loop van de volgende eeuwen werd door het getij een laag kleigronden afgezet, waardoor inpoldering van het gebied mogelijk werd. In 1724 bedijkte men de Oranjepolder, waarbij westelijk van de tegenwoordige Otterweg in 1749 sluiscomplexen werden aangelegd. Ter bescherming van de Oosterhoutse haven, die onmiddellijk ten westen van deze polder was gelegen, werden in 1750 en 1777 verschillende sluizen tussen de haven en de Donge gebouwd. Deze inpoldering werd gevolgd door die van de tegenwoordige Gecombineerde Willemspolder.
De zandgronden in het zuiden werden in de middeleeuwen voor een deel reeds bebost. Deze bossen waren in het bezit van de heren van Nassau en dienden tot jachtgebied. Vanaf de zestiende eeuw zijn door het steken van plaggen en overbeweiding van de heide zandverstuivingen aan de randen van dit bosgebied opgetreden. Om de omvang beperkt te houden werden er hoge eikehoutwallen aangelegd, waarvan er een bij de Hoevestraat resteert. Rond 1850 werd bovendien een groot deel van de bossen gekapt. Mede door de vele militaire oefeningen die ter plaatse gehouden werden traden grote zandverstuivingen op. Na een uitgebreide herbebossing, vanaf 1899 ondernomen door de toen opgerichte Staatsbosbeheer, ontstond de Boswachterij (1100 ha) zoals wij die nu kennen, met uitgestrekte naaldbossen, afgewisseld door enkele kleine zandduinen. De Kurassiersheide en Frederiksbossen, gelegen aan de weg tussen Oosterhout en Rijen, zijn als laatste kort na 1920 bebost. Naast naaldhout werd hier ook Amerikaanse eik en beuk aangeplant. Veel van de resterende zandduinen zijn afgegraven ten behoeve van de aanleg van wegen en woonwijken. Een enkel perceel eikehakhout wijst nog op het vroegere belang van de leerlooierij. In de Boswachterij ligt een van noordwest naar zuidoost gerichte strook met leemputten, het gevolg van een omvangrijke afgraving door de steenfabriek De Vijf Eiken, gelegen in de gemeente Gilze-Rijen. Bij deze leemputten is in de jaren '20 het recreatiecoord Surae ontstaan. Als werkverschaffingsproject werd in de jaren '30 in de Warande, aan het Wilhelminakanaal, een bosbad aangelegd.

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

In de middeleeuwen waren de verbindingen vooral op het zuiden en het westen gericht. Belangrijk was de weg van de Heuvel naar Breda, via Molenstraat, Oude Bredasche Baan en Teteringen. Eveneens door bossen en heide liep vanaf de Markt over Keiweg en Tilburgseweg de verbinding (o.a. over Steenoven en Klein Oosterhout) met Rijen en Gilze. Via Oosteind was 's-Gravenmoer bereikbaar. De verbinding tussen Oosterhout en Made liep over Vrachelen en Den Hout. Vanaf Den Hout voerde de Steelhovensedijk door de Westpolder naar Geertruidenberg. Na wateroverlast werd de weg rond 1650 hersteld. Met name de verbindingen in het natte noordelijke gebied werden tussen 1809 en 1813 sterk verbeterd. Als onderdeel van de nieuwe weg tussen Parijs en Amsterdam liet Lodewijk Napoleon de nieuwe weg Breda-Gorinchem aanleggen. Deze weg voerde over Oosterhout. De huidige Bredaseweg (tussen Oosterhout en Breda) en Oude Veerseweg (tussen Oosterhout en Raamsdonkveer) zijn hier restanten van. Onderdeel van de Napoleonwegen was ook de nieuwe verbinding tussen Bergen op Zoom en Nijmegen. Voor Oosterhout betekende dit de aanleg van de Rijksweg tussen Breda en Tilburg, die het kerkdorp Dorst doorsnijdt. Van belang is de aanleg in 1901 van een fietspad langs deze rijksweg, het eerste in de provincie. De belangrijkste naoorlogse nieuwe wegen zijn de reeds eerder vermelde snelwegen A27 en A59. Door de aanleg van Wilhelminakanaal en Markkanaal moesten vele bruggen worden aangelegd, die na de Tweede Wereldoorlog alle vernieuwd zijn. In verband hiermee is het tracé van de meeste wegen ter plaatse toen rechtgetrokken.

4.2 Spoor- en tramwegen

Reeds in 1862 werd door de ingezetenen van Oosterhout verzocht om een halte aan de S.S.-spoorlijn Breda - Tilburg. Het tracé van deze lijn zou via Rijen lopen, zo had de minister besloten, zeer tegen de zin van B.en W. van Oosterhout en Dongen. Te Oosterhout lag de lijn nabij het zuidelijk gelegen Dorst, op ca. 4,5 kilometer van de kom van Oosterhout. Pas in 1908 werd te Dorst een halte geopend, gelegen aan de Spoorstraat. In 1930 hief men de stopplaats weer op. Tot na de Tweede Wereldoorlog werd nog wel incidenteel voor groepen gestopt bij recreatieoord Surae, nabij De Laat. Een café herinnert nog aan deze stopplaats. Omstreeks 1970 is het industrieterrein Weststad aangelegd. Dit terrein kreeg via een raccordement een verbinding met de spoorlijn 's-Hertogenbosch - Hoge Zwaluwe. Omstreeks deze tijd verkreeg het industrieterrein Oosterhout Zuid een spoorverbinding met de lijn Breda - Tilburg.
De oudste tramverbinding van de provincie lag tussen Breda en Oosterhout. In 1880 werd deze lijn door de maatschappij Zuider Tramweg Breda aangelegd. Aan de Leijsenhoek lag een remise, ter plaatse van het huidige B.B.A. station. Via Markt, Arendstraat, Heuvel en Bredaseweg voerde de tram naar Breda. In 1881 werd de lijn doorgetrokken naar Geertruidenberg, waarbij het traject van de straatweg gevolgd werd. In 1892 volgde de aanleg van de tramweg over Oud-Gastel naar Kruisweg en Steenbergen. In 1934 werden de tramdiensten door autobussen overgenomen. Vanuit Oosterhout werd toen al een busdienst op Made onderhouden.

4.3 Waterwegen

Al in 1330 werd tussen de Donge en de kom van Oosterhout de Oosterhoutse Vaart gegraven. De haven lag aan het eind van de tegenwoordige Havenweg. Door de open verbinding met de Amer was men genoodzaakt veel te baggeren. Nog in 1904 werd de haven opnieuw beschoeid. Na de aanleg van het Wilhelminakanaal verloor zij haar functie. Kort na de Tweede Wereldoorlog, bij de aanleg van het industrieterrein tussen Statendamweg en Wilhelminakanaal, werd zij gedempt.
Een tweede haven lag meer naar het oosten en werd voornamelijk gebruikt door de inwoners van Dongen. Deze Groenendijkse Haven is in 1676 gegraven. Aan de zwaaikom ontwikkelde zich enige nijverheid. Na 1900 liep de handel er sterk terug. Tijdens ruilverkavelingen omstreeks 1985 is de vaart gedempt.
In 1905 werd van rijkswege besloten tot de aanleg van het Wilhelminakanaal, vanaf de Donge onder Geertruidenberg naar de Zuid-Willemsvaart bij Aarle-Rixtel. In 1910 maakte men een start met de werkzaamheden, maar door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd het karwei pas in 1923 beëindigd. De panden tussen Geertruidenberg en Tilburg, en daarmee de haven van Oosterhout, werden reeds in 1919 in gebruik genomen. Ten oosten van de Bredaseweg lag tot ca. 1975 een kleine haven, de Houthaven, aan het kanaal. Aan het einde van de Koningsdijk had men bovendien de beschik-

king over een loswal. Tussen 1913 en 1915 groef men een verbinding tussen de Mark bij Breda en het nieuwe kanaal bij Oosterhout. Dit Markkanaal is slechts 6 kilometer lang. Naast de scheepvaart dient het voor de afvoer van overtollig water van de rivier de Mark. In 1945 zijn de oorspronkelijke draai- en ophaalbruggen van de kanalen opgeblazen. Na de oorlog werden op de belangrijkste plaatsen viaducten aangelegd. Belangrijker was de aanleg van een nieuw kanalen-knooppunt ten westen van het oude, waardoor het tracé van de kanalen ter plaatse gewijzigd werd. Ter plaatse van de oude samenvloeiing legde men een jachthaven met zwaaikom aan. Ook werden de schutsluizen van beide kanalen vernieuwd.

4.4 Dijken en kaden

Restanten van oude polderdijken, daterend uit de zeventiende eeuw maar later veelvuldig opgehoogd, zijn voornamelijk te vinden langs de Donge (opgehoogd in twintigste eeuw) en om de Gecombineerde Willemspolder. Langs Kromgat in de Oranjepolder liggen aan weerszijden dijken. De buurtschap Steelhoven ligt aan een waarschijnlijk zeventiende-eeuwse dijk die de Brieltjenspolder van Lage Landen scheidt. De noordelijke dijk van de Brieltjenspolder, die tevens de verbinding tussen Geertruidenberg en Made vormt, is mogelijk nog ouder. Voor het naoorlogse raccordement naar industrieterrein Weststad is een inlaat in de dijk gemaakt, die kan worden afgesloten. De kaden langs Wilhelmina- en Markkanaal zijn ongeveer 1,5 tot 2 meter hoog. De kaden van de Groenendijksche Haven zijn bij de demping (ca. 1980) verwijderd.

4.5 Militaire infrastructuur

In de gemeente liggen delen van de Zuiderwaterlinie, voorheen ook wel Noordbrabantse Linie genoemd. Deze zeventiende-eeuwse inundatielinie was gelegen tussen Dinteloord - Geertruidenberg - Heusden - 's-Hertogenbosch en Grave en bestond uit een nagenoeg ononderbroken zone van inundaties. Door de hoger gelegen delen te Oosterhout werd door Menno van Coehoorn de Linie van Den Hout gegraven, bestaande uit getenailleerde aarden wallen met een voorheen natte gracht aan de frontzijde, voorzien van enkele lunetten ter ondersteuning. Grondsporen zijn ter plaatse nog zichtbaar. Door de aanleg van de A59 is het noordelijke deel van de linie aangetast. Tegenwoordig is het gebied natuurreservaat.

5. Nederzettingsstructuur

5.1 Oosterhout

De nederzetting Oosterhout heeft reeds vóór het jaar 1000 bestaan. Een klein kerkgebouw, dat uit deze tijd stamt, is bij recente opgravingen gevonden in de huidige Sint Jansbasiliek aan de Markt. Tot ca. 1850 bestond de nederzetting uit een drietal bewoningskernen, waartussen een gecompliceerd net van straten liep. Allereerst was er de Markt, een driehoekig plein dat mogelijk van agrarische oorsprong is, maar ook zeer wel door de gunstige ligging van Oosterhout van meet af aan als marktplein dienst kan hebben gedaan. Reeds in de dertiende eeuw hield men hier jaar- en weekmarkten. De ten zuidwesten van de Markt gelegen Heuvel heeft mogelijk dezelfde reden van ontstaan. Dit driehoekige plein was oorspronkelijk aan de westelijke zijde nog langer. De beide pleinen worden verbonden door de Kerkstraat en in het verlengde daarvan de Arendstraat en Gasthuisstraat. Nabij de in 1330 gestichte haven ontstond een derde, kleinere bewoningskern. Vanaf de Markt leidt de huidige Sint Janstraat en de Rulstraat naar deze verdwenen kern. Door de stichting van het kasteel van Strijen in 1289, aan ons overgeleverd als de ruïne de Slotbossche Toren, gelegen in de voormalige moerassige gronden direct ten noorden van Oosterhout, heeft de plaats aan betekenis gewonnen. De heer trachtte deze ontwikkeling te stimuleren door de aanleg van een haven (zie par.4.3). Tekenend voor deze ontwikkeling is dat de laat veertiende-eeuwse boerderijen aan de zuidzijde van de Heuvel in de vijftiende eeuw worden omgebouwd tot omgrachte huizen, bewoond door Bredase bestuurders. Zo ontstaat aan deze zijde van het dorp aan de Ridderstraat een keten van vijftiende-eeuwse buitenhuizen, gelegen in met zorg aangelegde parken. Deze situatie is tot op de dag van vandaag in opzet blijven bestaan. In de vijftiende eeuw werd ook de Sint Jansbasiliek aanmerkelijk vergroot. Men mag aannemen dat deze vergroting hand in hand ging met een toename van het aantal inwoners. In 1490 telde Oosterhout 553 bewoonde huizen. Mede door de grote hoeveelheden leem in en om de plaats kwam het tot een bloei in de potten- en steenbakkerij. De betrekkelijke welvaart leidde tot een uitbreiding en verdichting van de bebouwing, waardoor in de zeventiende eeuw zowel de Markt, Kerkstraat, Arendstraat als de Heuvel een aaneengesloten bebouwing met voornamelijk woonhuizen hadden. Aan de Markt stonden in de zeventiende eeuw eenlaags woonhuizen en enkele herbergen en winkels. Op de Heuvel bouwde men omstreeks 1620 het Vrijheidshuis. De lintbebouwing langs verschillende andere paden en straten, zoals de Klappeijstraat, Leijsenhoek, Torenstraat, Rulstraat, Nieuwstraat en Grote en Kleine Braak was meer agrarisch van karakter en niet aaneengesloten.
Deze situatie bleef bestaan tot het derde kwart van de negentiende eeuw. In die tijd was de infrastructuur dermate verbeterd (zie par.4) dat de plaats, die in 1809 van Lodewijk Napoleon de status van stad kreeg, de gunstige ligging tussen Utrecht en Breda kon uitbuiten. Telde de stad in 1870 nog 9.022 inwoners, in 1940 was dit aantal gestegen tot 16.951. Het stadhuis werd gevestigd in het oude Vrijheidshuis op de Heuvel. Ernaast verrees een kleine brandweerkazerne. In 1877-78 bouwde men aan de Arendstraat een tweelaags postkantoor. De groei van de plaats kwam ook tot uitdrukking in de opbloei van het geestelijke leven; aan de gasthuisstraat vestigden zich in 1858 de paters Jezuïeten, om de hoek in de Arendstraat liet de Sint Vincentiusvereniging in 1894-1895 het Broederhuis en school bouwen, in 1906 uitgebreid met een nieuw patronaat. In 1881 werd de Sint Jan uitgebreid en bouwden de paters Jezuïeten een nieuwe kerk aan de Gasthuisstraat. Van belang is de vestiging van de Onze Lieve Vrouweabdij van de zusters Benedictinessen aan de Zandheuvel in 1901 en de Sint Paulusabdij van de paters Benedictijnen in 1907 aan de Hoogstraat. Naast deze kloosters lag sinds 1647 aan de Kloosterdreef reeds het klooster Sint Catharinadal. Direct ten oosten van de kom van Oosterhout kwam zo een concentratie van kloosters tot stand, ter plaatse bekend als 'de heilige drichoek'.
Het aantal winkels en hotels werd door het sterk toegenomen reizigersverkeer in de kom belangrijk vermeerderd. Daarnaast vestigden een aantal nieuwe bedrijven zich in de stad. De baksteen- en lederindustrie was sterk in opkomst. In de gemeente vestigden zich nabij de havens twee beetwortelfabrieken. In de achterbebouwing aan de Markt lag een koekfabriek. Naast de kerk, aan het Waterlooplein, vestigde zich in 1875 Margarinefabriek Verschure. In 1893 volgde een grootschalige nieuwbouw aan de Torenstraat, naast de Markt. Aan de haven ontwikkelde zich enige scheepsbouw. Van belang zijn de fabrieken die zich aan de vernieuwde Bredaseweg vestigden. In 1901 werd hier de bierbrouwerij De Gekroonde Bel geopend, die tot dan toe aan de Heuvelstraat gevestigd was geweest. Het grootschalige complex, hedentendage ingeklemd tussen kom en Wilhelminakanaal, wordt aan de oostelijke zijde geflankeerd door de voormalige N.V. Stoomkuiperij vh. Aug. Simons en Zn., die sedert 1903 aan de Bredaseweg gevestigd is. Deze fabriek heeft lange tijd gedraaid op de leverantie van kuipen aan de margarinefabriek van Verschure.
Oosterhout heeft vooral veel profijt gehad van de aanleg van het Wilhelmina- en Markkanaal. In 1915 was het Markkanaal klaar, gevolgd door het Wilhelminakanaal in 1919. De kanalen zijn aangelegd op enkele honderden meters ten zuiden en westen van de oude kom en worden daar doorkruist door belangrijke interlocale wegen. Dit had een grote groei van het

aantal fabrieken tot gevolg. In 1921 vestigde de N.V. Zuid-Nederlandsche Zeemlederfabriek zich op het ten zuiden van het Wilhelminakanaal aangelegde industriegebied Rozenberg, in 1934 en '38 gevolgd door verschillende textielfabrieken. Voor de stedebouwkundige structuur van de plaats had dit grote gevolgen. Binnen de bestaande structuur treedt een verdichting van de bebouwing op, maar ook een verlenging van de lintbebouwing. In de meer achteraf liggende straten en stegen, zoals de Grote en Kleine Braak en de Donkerstraat, worden in de tweede helft van de negentiende eeuw kleine eenlaags woonhuizen onder zadeldak gebouwd. Nabij de oude haven, aan de Mauritsstraat, Koningsdijk en omgeving worden omstreeks 1900-1910 veelal door particulieren eenlaags woonhuizen onder zadeldak gebouwd. Een tweetal woningbouwverenigingen, Sint Jan en Leijsen, zijn in de plaats vanaf 1919 actief, maar het komt jaarlijks maar tot de bouw van enkele woonhuizen, zoals aan de Sint Josephstraat en in Dorst. Ook de gemeente bouwt tussen 1910 en 1920 dergelijke huizen, meestal in blokjes van zes of acht eengezins woonhuizen. Een groter project van de gemeente, in samenwerking met de woningbouwverenigingen, bestaat uit de kleine, ten zuidoosten van de oude kom aangelegde woonwijk aan de Middenlaan en Voorstraat. Het betreft ook hier rijtjes eenlaags woonhuizen uit ca. 1920, met een enkel winkelpand op de hoeken. Sporadisch wordt er langs de uitvalswegen en in zijstraten daarvan door gemeente, particulieren en de eerder vermelde woningbouwverenigingen gebouwd. Een goed voorbeeld is het blokje woonhuizen tussen Gasstraat en Willemstraat aan de Bredaseweg. Een grootschaliger ontwikkeling treft men aan in het oosten van de stad, tegen de reeds bestaande lintbebouwing van de gehuchten Voorheide en Zandheuvel. Tussen 1906 en 1908 had men hier aan de Hoogstraat de tweede parochiekerk van Oosterhout gebouwd, gewijd aan Sint Antonius, bedoeld voor de hele oostelijke hoek van de plaats. In 1915 werd op de nabijgelegen hoek Zandheuvel-Sint Vincentiusstraat een schoolgebouw opgetrokken. Vanaf 1920 werden er aan de Sint Vincentiusstraat door particulieren en woningbouwverenigingen een- en tweelaags woonhuizen opgetrokken. Ook het ten westen daarvan gelegen gebied, tussen Zandheuvel, Leijsenhoek en de oude kom van Oosterhout werd bestemd voor woningbouw. Parallel aan de Sint Vincentiusstraat legde men de Sint Josephstraat aan. Door haaks daarop de Catharinastraat aan te leggen ontstonden er vier bouwblokken, die vanaf ca. 1925 langzaam door woningbouwverenigingen en particulieren werden volgebouwd met verschillende typen kleine woonhuizen.

Van geheel andere aard is de bebouwing die zich tussen ca. 1875 en 1940 in het zuidelijk deel van Oosterhout ontwikkelde. Rondom de Heuvel, waarvan het brede plein met vier rijen linden beplant is, werden ruime woonhuizen en herenhuizen gebouwd voor notabelen en fabrikanten. Vaak hebben deze twee- of meerlaags vrijstaande panden een oudere kern, maar zijn zij in de bedoelde periode aanmerkelijk vergroot. De Heuvel sluit aan op het voormalige Slotpark, dat omstreeks 1920 voor het publiek werd opengesteld. Deze groene omgeving aan de rand van de nederzetting was in de vijftiende eeuw door het welgestelde deel der bevolking al uitgekozen als woonplaats. Vanaf 1925 heeft men een klein deel aan de rand van het park voor woningbouw bestemd. In deze hoek, langs de Bouwlingstraat en toen nog onverharde Ridderstraat, bouwde men aaneengesloten rijen woonhuizen, met verspringende rooilijn en laag aangezette kap. Verspreid over rustige achterafstraten, vaak in de buurt van belangrijke gebouwen, treft men andere herenhuizen uit de negentiende en vroege twintigste eeuw aan. Van belang is de dicht bij de hervormde kerk opgetrokken, coherente bebouwing van Laan (verbindingsstraat tussen St. Janstraat en Rulstraat), bestaande uit een rij van een tiental herenhuizen uit ca. 1885, behorende tot de diaconie. Het westelijke deel van Leijsenhoek, grenzend aan de Markt, wordt tussen 1860 en 1900 bebouwd met een aantal vrijstaande tweelaags herenhuizen. Soms zijn deze panden voorzien van een tuin, veelal door de sloop van oudere buurpanden. Ook aan de Kerkstraat en de meeste andere reeds bebouwde hoofdstraten worden vanaf 1870 steeds meer eenlaags woonhuizen vervangen door tweelaags woonhuizen en winkel-woonhuizen, waardoor een stedelijk beeld ontstaat. De ontwikkeling is het gevolg van het gestegen bevolkingscijfer, die ook in de stichting van een derde parochie tot uiting komt; aan de Gasthuisstraat bouwen de Paters Jezuïeten in 1881 een kerkgebouw, dat in 1920 door het bisdom wordt aangekocht voor de in dat jaar opgerichte H.Hartparochie. In 1925 is het aantal inwoners van de gemeente gestegen tot 14.512 zielen.

Doordat het inwoneraantal tussen 1870 en 1940 bijna verdubbeld was, en er in die jaren slechts een zeer beperkte sociale woningbouw had plaatsgevonden, kampte de gemeente na de Tweede Wereldoorlog met grote huisvestingsproblemen. Door de zeer snelle naoorlogse stijging van het inwoneraantal vonden grote nieuwbouwprojecten buiten de bebouwde kom plaats. In 1953 besluit men tot de uitvoering van Plan Zuid, een uitbreidingsplan van 70 ha, waarbij de Slotjes centraal staan. Vooral na ca. 1970, wanneer de ten zuiden van het Wilhelminakanaal gelegen woonwijk Oosterheide, en de noordelijk van de oude kom gelegen wijken Strijen en Dommelbergen zijn volgebouwd, begint men met een grootschalige reorganisatie van de binnenstad. Door krotopruiming, grootschalige verkeersdoorbraken, herstructurering en stadsvernieuwing tracht men de stad aan de nieuwe ontwikkelingen aan te passen. Reeds eerder had men door de toenemende druk van het verkeer het profiel van onverharde en smalle wegen (Ridderstraat, Slotweg) in het kader van de aanleg van de 'cityring' vanaf 1955 moeten verbreden. Door de doorbraak van verkeerswegen door gesloten bouwblokken in de oude kom (o.a. de nieuwe Mathildastraat) tracht men ook hier de verkeersdoorstroming gunstig te beïnvloeden. Grootschalige krotopruiming en de bouw van nieuwe woonwijken op tot dan toe onbebouwde grond leiden tot een krans van nieuwe bebouwing uit de jaren '80 en '90 in de oude kern, onder meer aan de Grote en Kleine Braak, Giethuiserf e.o., Bakkerstraat

en Torenplein e.o., Fleminghof e.o., Mathildastraat e.o. en Arendsplein e.o. Door de bouw van verschillende flatgebouwen, onder meer aan de Keiweg en De Doelen, wordt plaatselijk radicaal gebroken met de bestaande schaal en rooilijn in het centrum. In de directe omgeving van Markt en Heuvel wordt het winkelcentrum Arendshof c.q. Arendsplein gebouwd, waarvoor o.a. een groot deel van de Gasthuisstraat moet verdwijnen en de oude structuur ter plaatse geheel gewijzigd wordt. Ook door de aanleg van andere pleinen wordt de oude structuur sterk gewijzigd. Als voorbeeld wordt volstaan met het Bouwlingplein, Basiliekplein en Torenplein.

5.2 Den Hout

Op de rand van klei- en zandgronden is in de middeleeuwen Den Hout ontstaan, waarvan de plattegrond gedomineerd wordt door de centraal gelegen, zeer langgerekte 'plaetse', de Houtse Heuvel. De nederzetting ontwikkelde zich aan de weg tussen Oosterhout en Dordrecht, waarvan na de St. Elisabethsvloed van 1421 nog een deel resteert, de tegenwoordige Dordrechtseweg, direct ten westen van de Houtse Heuvel.
Van belang is dat het plein nog immer in gemeenschappelijk bezit van de omwonenden is, die het plein in het verleden gebruikten om te dorsen, koeien en geiten te laten grazen en hout en stromijten te bergen. Omtrent de datering van deze plaatse bestaat vooralsnog niet veel zekerheid; de huidige vorm, met linden en kastanje beplanting, ganzenpoel en met een haag omgeven moestuinen dateert uit omstreeks 1800. Van belang zijn de onverharde kerk- en gebuurpaden, die op verschillende plaatsen de Heuvel doorsnijden. Deze paden leiden alle naar de reeds in 1336 vermelde kapel met gasthuis (ca. 1385) aan de oostelijke zijde van het plein. Omstreeks 1800 waren vooral de zuidelijke en westelijke zijde van het plein bebouwd, waarachter de Houtsche Akkers lagen. Deze bebouwing zal voornamelijk van agrarische aard zijn geweest.
Ten oosten van Den Hout had zich toen reeds aan de Achterstraat, nagenoeg parallel aan de noord-zuid gerichte Heuvel, een lintbebouwing met boerderijen ontwikkeld. Direct ten oosten van deze boerderijen ligt de Westpolder.
In de negentiende eeuw heeft Den Hout verschillende pogingen gedaan om zelfstandig een gemeente te vormen. In 1809 en 1837 (de plaats had toen 1300 inwoners) werden verzoekschriften aan de minister gericht. Nadat aan de ingezetenen van de nederzetting in 1787 was toegestaan een schuurkerk te bouwen ontstond feitelijk een zelfstandige parochie. In 1804 werd de ruïne van de oude kapel afgebroken voor de aanleg van een eigen begraafplaats. In 1845 trof Van der Aa te Den Hout een school aan, die door gemiddeld 120 leerlingen werd bezocht. De nieuwbouw van de aan de H. Cornelis gewijde kerk en pastorie in 1877-1878 aan de zuid-oostelijke zijde van de Heuvel heeft belangrijke gevolgen gehad. Door de stichting van een parochiehuis en een zusterklooster met scholen (ca. 1885) aan de oostelijke zijde van de Houtse Heuvel heeft aldaar een belangrijke verdichting plaatsgevonden. Tussen de kerk en het klooster staat de uit ca. 1890 daterende, maar verschillende malen uitgebreide en inmiddels gesloten zuivelfabriek.
Door de vestiging van deze niet-agrarische bebouwing aan de Heuvel trad ook aan de zuidzijde een verdichting op. De gemeente liet er een school bouwen, terwijl verschillende particulieren er een woonhuis lieten bouwen. Tussen de woonhuizen staan verschillende kleine winkels. Zuidelijk van de Heuvel, aan het Ruiterspoor, werd kort na 1836 een korenmolen in bedrijf gesteld. Aan deze straat verrees naast het molenaarswoonhuis een aantal kleinere boerderijen.
Ook aan de westelijke, van oudsher door boerderijen gedomineerde zijde is de bebouwing in de periode 1900-1940 verdicht met eenvoudige eenlaags vrijstaande woonhuizen.
Na de Tweede Wereldoorlog heeft men nieuwe een- en tweelaags woonhuizen gebouwd aan de Herstraat, op de Houtse Akkers, direct ten zuiden van de Heuvel. Recentelijk zijn de straten Hoge Akker en Molenakker aangelegd en bebouwd.

5.3 Oosteind

Op een tweetal kleine zandhoogten, grenzend aan de tegenwoordige noordelijke polders, op de grens van zand en klei, hebben zich vanaf de dertiende eeuw aan de straatweg tussen Dongen en Oosterhout, de huidige Provincialeweg, de nederzettingen Den Horst en Uilendonk ontwikkeld. Vanaf de achttiende eeuw zijn de plaatsen bekend onder de naam Oosteind. Oorspronkelijk bestonden deze randdorpen uit een reeks hoeves langs de Uilendonksestraat, met elk een perceel land aan beide zijden van de weg; weidegrond op de noordelijke kleigrond, akkerland op de zuidelijk van de weg gelegen zandgrond. De ontwikkeling gaat waarschijnlijk terug tot de elfde of twaalfde eeuw, en wordt vanaf de dertiende eeuw in de bronnen vermeld. De systematische ontginning van de agrarische nederzetting lijkt op een gestuurde ontwikkeling door de plaatselijke heren te wijzen. De nederzettingen lagen op de grens met het graafschap Holland.
De aanleg van de Groenendijkse Haven in de tegenwoordige Gecombineerde Willemspolder ten gunste van de handel in de plaats Dongen heeft weinig invloed gehad op de ontwikkeling van Oosteind. In de achttiende en negentiende eeuw

bleef de bevolking hoofdzakelijk gericht op de uitvoering van het agrarische bedrijf. Wel waren er van oudsher enkele kleine leerlooierijen actief. De opbloei in de lederindustrie rond 1870 bracht de bouw van een zevental nieuwe looierijen, alle gevestigd tussen de boerderijen langs de straatweg.
In 1852 scheidde Oosteind zich af van de parochie van Sint Jan te Oosterhout. Een kerk, gewijd aan Sint Jan de Doper, werd gebouwd in het westelijke deel van de nederzetting, aan de zuidelijke zijde van de weg. In dat jaar werd de Uilendonksestraat verhard en omgedoopt tot Provincialeweg. De tramverbinding tussen Oosterhout en Dongen liep tot de beëindiging van de dienstregeling in 1923 over deze straat. De aanwezigheid van de kerk en de toename van het verkeer leidden tot de vestiging van een enkele winkel, herberg en smidse in een aantal boerderijen nabij de kerk. Na 1880 worden er ook sporadisch vrijstaande eenlaags woonhuizen langs de straat gebouwd. Provincialeweg 98 is het tweelaags voormalige klooster van de zusters Franciscanessen uit 1921. Belangrijk was de bouw van de zuivelfabriek met directeurswoning 'De Eendracht' in 1899. De fabriek, eveneens ingepast in de reeds bestaande lintbebouwing met boerderijen aan de noordzijde van de Provincialeweg, werd omstreeks 1950 nog uitgebreid.
Tussen 1900 en 1940 heeft door de bouw van nieuwe boerderijen, woonhuizen, een school en winkels een verdere verdichting van de lintbebouwing plaatsgevonden. Omstreeks 1970 bouwt men ten zuiden van de straat een klein wijkje met woonhuizen aan de Looierijstraat.

5.4 Dorst

Dorst is gelegen op de hogere zandgronden in het zuiden van de gemeente. Ten noorden van de plaats lagen uitgestrekte heidevelden en bossen. De nederzetting is ontstaan in de middeleeuwen. In 1560 wordt er melding gemaakt van een kapel. Deze was gelegen op de in plattegrond driehoekige Kapelerf, waar verschillende straten op uitkwamen; in het zuiden de Bavelstraat, in het westen de Baarschotsestraat en ten oosten de Oude Tilburgseweg. Langs deze zandwegen lagen verschillende boerderijen. In 1687 stond er een schuurkerk te Dorst. De oude kapel was reeds lang vervallen. Belangrijk was de komst van een relick van Sint Marcoen in 1689, waardoor velen naar de plaats gingen pelgrimeren. De aanleg van de Rijksweg tussen Breda en Tilburg omstreeks 1810 was van grote betekenis, daar deze het dorp ging doorsnijden. Het toegenomen verkeer werkte de vestiging van herbergen en logementen langs deze weg in de hand. In 1824 werd op de fundamenten van de oude kapel een nieuwe kerk opgetrokken. In 1912 kwam het opnieuw tot een herbouw van de kerk. De beperkte ruimte op de Kapelerf leidde tot een nieuwbouw direct ten noorden van de Rijksweg. Hierdoor kon de weg ter plaatse rechtgetrokken worden. De agrarische bebouwing ten noorden van de Rijksweg werd voor een groot deel afgebroken en vervangen door een klein complex van kerk, pastorie en scholen, de laatste bediend door de zusters van Dongen. Door de bouw van een pompstation van de Bredase waterleiding aan de noordzijde van de in 1863 voltooide spoorlijn tussen Breda en Tilburg, aan de tegenwoordige Wethouder van Dijklaan, verrezen daar omstreeks 1900 enkele woonhuizen.
De verdere groei van Dorst heeft ten noorden van de Rijksweg plaatsgevonden. Belangrijk in dit verband was de opening van de halte Dorst in 1908 aan de spoorlijn Breda - Tilburg. Tussen 1910 en 1930 zijn er langs de Spoorstraat (tussen de Rijksweg en de spoorlijn) door particulieren enkele tientallen vrijstaande eenlaags woonhuizen gebouwd. Na 1950 is de omvang van de plaats verveelvoudigd door grootschalige nieuwbouw van woonhuizen in de omgeving van de Dennenlaan en de Meerberg, ten westen en oosten van de Spoorstraat. Aan de Parallelweg ten noorden van de spoorlijn kwam een klein industrieterrein tot stand.

5.5 Overige nederzettingen

Groenendijk is ontstaan door de aanleg van de Groenendijkse haven in opdracht van de schout van Dongen in 1675. Aan het einde van de ca. 2,5 kilometer lange haven lag een losplaats met kade. In de negentiende eeuw werden er vooral hooi, beer, zaaghout, wol en koloniale waren gelost, terwijl men er graan, bieren, geperst hooi en gerief- en brandhout uitvoerde. Voor het persen van hooi uit de polders stond er sinds ca. 1875 een persmachine op de kade. Door de activiteiten ontstond er een bescheiden bebouwing rond het havenhoofd. Naast het havenhuis en een vijftal herbergen bestond deze voornamelijk uit enkele eenvoudige arbeiderswoningen. Van belang was de vestiging in 1871 van een beetwortel suikerfabriek. Het complex van fabrieksgebouw, kantoor, pakhuizen en directeurs- en boekhouderswoningen bestond deze uit een vijftal arbeiderswoningen, ook nu nog ten oosten van de losplaats gelegen. In 1902 werd de fabriek wegens de slechte bereikbaarheid gesloten en afgebroken.
Vrachelen en Eind van De Hout zijn in oorsprong middeleeuwse agrarische buurtschappen op de grens van klei en zand aan de oude weg tussen Oosterhout en Dordrecht over Den Hout. Ze bestaan uit verspreid liggende boerderijen aan deze

voormalige doorgaande weg (Vrachelsestraat, Eindse Pad, Dordrechtseweg en Moerstraat) met ten noordoosten lage kleigronden en ten zuidwesten de hogere zandgronden. Vermoed wordt dat deze buurtschappen het gevolg zijn van een door de plaatselijke heren gestuurde systematische ontginning. Opvallend is de z.g. Heilige Eik op de kruising met de Achterstraat, die in de vijftiende eeuw reeds wordt vermeld.

5.5 Verspreide bebouwing

Ten noorden van Oosterhout ligt aan de Kasteeldreef de Slotbosse Toren, het restant van het dertiende-eeuwse kasteel Strijen. De ruïne ligt ingeklemd tussen nieuwe woonwijken en de op- en afritten van de autoweg Bovensteweg.
Aan de Pannenhuisstraat ligt, temidden van naaldbossen, de Joodse begraafplaats. Deze op ca. 3 kilometer van Oosterhout verwijderde dodenakker bestond al omstreeks 1840.

6. Stedebouwkundige typologie 1850-1940

6.1 Typologie 1850-1940

Oosterhout heeft een zeer gecompliceerde plattegrond die bestaat uit een tweetal oude pleinen, die langzaam aaneengegroeid zijn door de bebouwing van de tussenliggende straten. Aan de Markt en de hoofdstraten Kerkstraat, Arendstraat en Gasthuisstraat stonden omstreeks 1850 een- en tweelaags woonhuizen van beter gesitueerden, afgewisseld met de winkels van neringdoenden. Ten zuidwesten hiervan, aan de Heuvel, trof men de riante herenhuizen van de welgestelden aan. Van bijzonder belang in dit verband zijn de direct ten zuiden hiervan aan de Ridderstraat gelegen Slotjes met de bijbehorende parken. Langs de voornaamste uitvalswegen, zoals de Leijsenhoek, trof men een gemengde bebouwing aan. In de noordoostelijke hoek van de plaats was bij de oude haven een klein handelskwartier ontstaan. In de vele zijstraten en stegen in de kom waren kleine woonhuizen gebouwd. Aan de noord- en zuidzijde van de kom lagen boerderijen.
Tijdens de periode 1850-1940 heeft men de bestaande plattegrond gerespecteerd. De uitbreidingen hebben zich tot 1900 beperkt tot een verdichting en vergroting van de bebouwing. Nieuwe functies, zoals industrie en instituutsbebouwing, werden ingepast in de bestaande plattegrond. Treffende voorbeelden van deze ontwikkelingen zijn de bouw van de margarinefabriek aan de voet van de Sint Jan, en de bouw van Broederhuis, school en patronaat aan de gasthuisstraat. Door deze schaalvergroting verkreeg de kom van Oosterhout in de genoemde periode een stedelijk aanzien, maar zijn functies als wonen en werken tegelijkertijd nog minder dan voorheen gescheiden. Pas in 1901-1903 treedt de eerste concentratie van industrie buiten de bestaande kom op; de gemeente stimuleert de vestiging van een bierbrouwerij en een stoomkuiperij aan de Bredaseweg.
Pas na de aanleg van de kanalen en de voor Oosterhout daaruit voortvloeiende economische injectie is er sprake van een duidelijke scheiding van de functies; Aan het ten zuiden van de kom gelegen kanaal verrijzen aan het Wilhelminakanaal Zuid nieuwe fabrieken. Ten westen van het oude havenkwartier legt men omstreeks 1915 de nieuwe loswal aan. Aan de straten in de buurt van deze wal, zoals de Koningsdijk, worden door particulieren kleine eenlaags woonhuizen gebouwd. Na 1920 bouwen de gemeente, particulieren en enkele woningbouwverenigingen op kleine schaal eenlaags woonhuizen aan de Prins Frederikstraat, Gasstraat en Willemstraat. In het oosten van de gemeente worden vanaf 1920 de lege plekken tussen de bestaande straten met lintbebouwing ingevuld. Tussen Leijsenhoek en Zandheuvel ontstaat een nieuwe woonwijk met eenvoudige kruisvormige plattegrond. Gemeente en woningbouwverenigingen, maar vooral particulieren zorgen voor de bebouwing van het drietal straten. Omstreeks dezelfde tijd bouwen gemeente en woningbouwverenigingen tussen Middellaan en Voorstraat een complex eenlaags woonhuizen.
Grotere woonhuizen en herenhuizen verrijzen in de oude kom aan de Heuvel, aan de oostelijke zijde van de Markt en aan Laan. Vanaf ca. 1925 worden er aan de randen van (en sporadisch in) het Slotpark woonhuizen opgetrokken.

6.2 Gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde 1850-1940

6.2.1. Industrieterrein Bredaseweg-Wilhelminakanaal.

Het gebied omvat het industrieterrein, globaal gelegen tussen Molenstraat en Statenlaan, met als centrale as de Bredaseweg. In het zuiden wordt het gebied afgesloten door het Wilhelminakanaal. Dit terrein is het eerste terrein buiten de oude kom van Oosterhout dat door de gemeente bestemd werd voor de vestiging van industrie. Naast enkele directievilla's bestaat de bebouwing van het gebied geheel uit fabrieken. Ten westen van de Bredaseweg betreft dit de voormalige brouwerij De Gekroonde Bel, na de Tweede Wereldoorlog door de Volt en later PDM en Rijkswaterstaat uitgebreid met verschillende gebouwen. Ten oosten van de doorgaande weg ligt het complex gebouwen van de voormalige Stoomkuiperij v.h. Aug. Simons en Zn. Sedert 1919 wordt het terrein aan de zuidzijde afgesloten door het Wilhelminakanaal. Speciaal voor de houtindustrie werd aan de zuid-oostelijke zijde van het terrein de met het kanaal in verbinding staande Houthaven gegraven. Na de oorlog is door de aanleg van een viaduct over het kanaal de situatie ter plaatse gewijzigd. Het gebied heeft betekenis vanwege de ligging (met belangrijke infrastructuren) en de specifieke vorm voor de specifieke functie. Het is een vroeg en gaaf voorbeeld van een industrieterrein buiten de grote steden en heeft in die zin ook historische waarde.

6.2.2 De 'Heilige Driehoek'; Kloosterdreef e.o..

Een tweede gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde beslaat de 'Heilige Driehoek', het complex van kloosters direct ten oosten van de kom van Oosterhout. Het gebied wordt globaal begrensd door de straten Hoogstraat, Monnikkendreef, A27, Leijsendwarsstraat, Leijsenstraat, Zandheuvel en Abdis van Thornstraat. Op het open terrein staan, omsloten door muren en hagen, een drietal kloosters met bijbehorende kerkgebouwen, kloosterboerderijen etc. De oudste, St. Catharinadal, is hier reeds sinds 1647 gevestigd, maar het gebied verkrijgt in stedebouwkundig opzicht zijn waarde door de vestiging van de Onze Lieve Vrouweabdij en de Sint Paulusabdij in respectievelijk 1901 en 1907. Door de functie van de bebouwing is het terrein vrij gebleven van overige bebouwing, ook al grenst het aan de oude kom van Oosterhout. Door de architectuurhistorische kwaliteiten de bebouwing, door omvang van bijbehorende gronden, maar vooral door de specifieke functie van het gebied en het feit dat omstreeks 1900 gekozen is voor een concentratie van de kloosters geven het gebied een bijzondere stedebouwkundige waarde. Het gebied heeft een specifieke vorm, gerelateerd aan de functie, en daarnaast historische betekenis.

6.3 Waardevolle groepen

6.3.1 De Heuvel

De Heuvel, met zijn lindebeplanting, kasseienbestrating en omringende tweelaags vrijstaande bebouwing is in zijn huidige vorm voor 1850 tot stand gekomen. Door het stedebouwkundige plan en de gaafheid van de omringende bebouwing heeft het gebied een bijzondere betekenis. Binnen de groep vallen ook de in de kern middeleeuwse Slotjes. Deze vijf buitenhuizen liggen direct ten zuiden van de Heuvel in een parkachtige omgeving. Een deel van de oorspronkelijke oprijlanen, zoals de Kastanjelaan en de Slotlaan, resteert nog.

6.3.2 Den Hout

Den Hout is gelegen rondom de driehoekige Houtse Heuvel, een in plattegrond volkomen gaaf middeleeuws plein dat zijn huidige inrichting met lindebeplanting, moestuinen, gebuurpaden en ganzenpoel reeds in 1800 had. De omringende bebouwing heeft aan de westzijde nog steeds een agrarisch karakter. Aan de oostzijde bepalen negentiende-eeuwse kerkelijke gebouwen het beeld. De zuidzijde wordt ingenomen door negentiende- en twintigste-eeuwse woonhuizen en winkels.

6.3.3 Oosteind

Oosteind bestaat uit een uitgestrekte, oost-west gerichte lintbebouwing met vele architectuurhistorisch waardevolle boerderijen met erfbeplanting. In de negentiende en twintigste eeuw heeft een verdichting opgetreden door de bouw van andere gebouwen, zoals looierijen, kerk en woonhuizen. Het karakter van een randdorp met zijn lange reeks hoeves is echter blijven bestaan en slechts plaatselijk verstoord door de bouw van een naoorlogse woonwijk.

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en -typen

7.1 Woonhuizen

De oudste woonhuizen van Oosterhout, naast de onder 7.6. besproken slotjes, zijn de kernen van de panden aan de Heuvel. Heuvel 11 zal uit de zeventiende eeuw dateren maar is sterk gerestaureerd. De nummers 8, 10 en 14 zijn in de negentiende eeuw vergroot. Heuvel 2 is een eenlaags zeventiende-eeuws woonhuis. Ook Arendstraat 30 heeft een zeventiende-eeuwse trapgevel, evenals het eenlaags woonhuis Markt 20. Keiweg 161-165 is een achttiende-eeuws molenaarshuis. Heuvel 15 is een achttiende-eeuws woonhuis met een ingangspartij in Lodewijk XVI-stijl, dat in 1919 verbouwd is tot ambachtsschool. Heuvel 9 dateert uit omstreeks het midden van de negentiende eeuw, beheerst met de grote tympanon in de achtergevel het Slotpark en heeft aan de zijde van de Heuvel een zeer rijkbewerkt zeventiende-eeuws hardstenen deuromlijsting met trap, geplaatst omstreeks 1905. Laan 1-3 en 9-17 zijn tweelaags woonhuizen met strenge gepleisterde gevels uit ca. 1875, behorende tot de diaconie. Arendshof 85 (hoek Heuvelstraat) is een eenlaags herenhuis uit ca. 1885, met sierlijke bakstenen topgevels met zandstenen ornamenten. Verschillende tweelaags herenhuizen aan de Heuvel hebben een rijke natuurstenen ornamentatie. Heuvel 12 uit 1903 heeft een hoektorentje en trapgevel. Leijsenhoek 2 en 4 zijn eveneens ruime tweelaags herenhuizen uit ca. 1895-1900. No. 4 heeft een ruime tuin.

7.2 Boerderijen

Provincialeweg 51 is een T-boerderij, die in de kern uit de zeventiende eeuw, en in de negentiende eeuw grotendeels opnieuw is opgetrokken. Naast het woonhuis staat een overwoekerd bakhuisje. In Oosteind staan verschillende boerderijen met een oude kern. Groenedijk 2 is een typisch voorbeeld van een thans bepleisterde zeven- of achttiende-eeuwse langgevelboerderij, die echter nogal gemoderniseerd is. Ook aan de Leijsenstraat staan diverse interessante boerderijen. Leijsenhoek 31 dateert in de kern waarschijnlijk uit de vroege negentiende eeuw, is recentelijk gedeeltelijk opnieuw opgetrokken, maar vormt met het met kasseien bestrate erf en de geteerde langsdeelschuur een karakteristieke groep. De langgevelboerderij Baarschotsestraat 77 te Dorst dateert in de kern uit de achttiende eeuw, en is in de negentiende eeuw -in het bijzonder in 1867- uitgebreid. Bij de boerderij staan een negentiende-eeuwse schop en, tegen de oostelijke gevel, een vroeg-twintigste-eeuws privaat. Herstraat 25 dateert uit 1850 en werd uitgebreid omstreeks 1930. De langgevelboerderij vormt met de gepotdekselde langsdeelschuur en de erfbeplanting met walnoot een gaaf geheel.
Omstreeks 1880 worden er boerderijen gebouwd met dragende muren, waarbij de functie van het gebint vervalt. Een typisch voorbeeld is Hogedijk 64, met een zeer grote taszolder onder de kap. Van iets later datum, en met een interessante eclectische detaillering, inclusief neo-gotische gietijzeren stalvensters, is de langgevelboerderij Houtse Heuvel 55. In de twintigste eeuw doen nieuwe, grootschaliger typen boerderijen hun intrede in deze regio. Typerend voor de schaalvergroting is dat daarbij Noordnederlandse typen worden gebruikt, zoals de kop-romp boerderij Groenedijk 8 uit omstreeks 1920 en (de sterk gewijzigde) Steenovensebaan 33. Heikantsestraat 47 is een goed voorbeeld van een wederopbouwboerderij uit ca. 1950
Van belang is verder de boswachterswoning Wethouder van Dijklaan 17 uit ca. 1905 met bijbehorende werkplaats van Staatsbosbeheer (Bokkenweidreef ongenummerd) uit omstreeks 1915.

7.3 Industrie- en bedrijfsgebouwen

De oudste resten van industriële bebouwing bestaan uit een drietal leerlooierijen, met bakstenen nathuis en houten droogzolders. Bredaseweg 30 is verbouwd tot woonhuis, Zandheuvel 2 (ook Pastoor Bresserslaan 1) is qua opzet nog zeer gaaf en daarnaast grootschalig van karakter. Van bijzonder groot industrieel-archeologisch belang is de leerlooierij van Van Rijckevorsel, Veerseweg 52. Van deze nog immer op kleine schaal actieve kuiplooierij zijn niet alleen gebouwen en looiputten volkomen gaaf bewaard gebleven, maar ook alle gereedschappen en werktuigen. Te Oosteind, Provincialeweg 122, staat ook nog een in bedrijf zijnde looierij met houten drooghuis. Provincialeweg 89 is een voormalige negentiende-eeuwse brouwerij en heeft een kruisvormige plattegrond. Interessant is ook de dorpssmederij te Oosteind, Provincialeweg 40. Ook hier is een deel van de inventaris bewaard gebleven. Aan de straatzijde staat een travalje. Basiliekstraat 2 is een voormalige tweelaags L-vormige koekfabriek uit ca. 1890. Torenstraat 3-5 is de voormalige margarinefabriek Verschure uit 1893 en 1897. Achter de zeer rijk uitgevoerde façade met trapgevel, die aansluit op de zeventiende-eeuwse trapgevel van Markt 20, staat een langgerekte produktiehal. Naast de fabriek ligt Sint Janstraat 20, de voormalige N.V. Sigarenfa-

briek "Lombok" uit ca. 1905, met drieschepige produktiehal onder zadeldaken. De voormalige steenhouwerij met kantoor en tweelaags woonhuis van H.H. Martens aan de Rulstraat 7 heeft een hoge inrijpoort.
De voormalige stoomkuiperij van Simons, Bredaseweg 95, dateert in de huidige vorm uit 1903 - ca.1925. Op het uitgestrekte fabrieksterrein aan de Houthaven staan verschillende langgerekte houtloodsen en een bakstenen eenlaags produktiegebouw. In 1910 werd het bedrijf uitgebreid met een fabriek voor houtwol, in 1926 met een nieuwe zagerij en schaverij. Aan de overzijde van de Bredaseweg (ongenummerd) staat de voormalige N.V. Noord-Brabantsch Bierbrouwerij "De Gekroonde Bel" uit 1901. De brouwerij heeft een toren en hoge fabrieksschoorsteen. In de gevels kleurige tegeltableaux met de naam van het bedrijf. Ernaast een tweelaags kantoorgebouw en een directeurswoning. Provincialeweg 51 te Oosteind is de voormalige melkfabriek De Eendracht uit 1899, met directeurswoning.

Van belang zijn ook de boswachterswoonhuizen met werkschuur aan de Wethouder van Dijklaan 17 en Rijksweg 209. Deze panden behoren bij de Boswachterij Dorst en zijn opgetrokken tussen 1900 en 1910.

7.4 Openbare gebouwen

Het Vrijheidshuis uit 1620, Heuvel 13, is deels opgetrokken met kloostermoppen afkomstig van de Slotbosse Toren. Tot 1940 heeft het sterk gerestaureerde pand gefunctioneerd als gemeentehuis. Ernaast staat een geheel opnieuw opgemetselde voormalige brandweerkazerne.

7.5 Kerkelijke gebouwen

De Sint Jan aan de Markt te Oosterhout is van oorsprong een kruisbasiliek uit de vijftiende eeuw (1473 begin bouw, 1552 gereed) met een eenbeukig koor. Tussen 1880 en 1882 is door P.J.H. Cuypers aan beide zijden een zijschip en een sacristie toegevoegd. De laatste is bij een restauratie in de jaren '70 weer verwijderd. De bijbehorende statige pastorie Markt 17, met twee koetshuizen, dateert in de huidige vorm uit 1859. In 1881 bouwden de paters Jezuïeten aan de Gasthuisstraat (tegenwoordig Arendstraat 35) een neogotische kerk. Van deze latere parochiekerk staat na sloop van schip en koor omstreeks 1980 de façade nog. Tussen 1906 en 1908 werd de derde parochiekerk van Oosterhout gebouwd. De kerk, gewijd aan Sint Antonius, werd getekend door P.J.H. Cuypers en staat aan de St. Vincentiusstraat 113. Bij de kerk staat de voormalige eenlaags Jongensschool De Zandheuvel (Zandheuvel 51) uit 1915. De Oosteindse Sint Jan dateert uit 1852 en is van de hand van P. Soffers.
De Norbertinessen vestigden zich in 1647 in het voormalige kasteeltje "De Blauwe Camer" aan de Kloosterdreef 1. Dit klooster Sint Catharinadal is het oudste van Brabant. Het klooster heeft een hoge geveltoren en trapgevels. Er is een poortgebouw en een kloosterboerderij.
De O.L. Vrouwe-abdij, Zandheuvel 90, heeft zich langzaam uitgebreid rondom het voormalige landhuis Vredeoord aldaar. Het huis is in het kloostercomplex opgenomen. In 1911 werd de thans centraal in het complex gelegen basilicale kloosterkerk gewijd. Deze is gebouwd naar een ontwerp van de Franse architect Vilain. De abdij bestaat verder uit tweelaags kloostergebouwen in sobere neo-gotische stijl; een gebouwencarré rondom een gesloten binnenhof (eerste vleugel 1905-1906, tweede vleugel 1907). Van belang is de driezijdig gesloten kapittelzaal, de bibliotheek en de kruisweggang, die het binnenhof afsluit. Tussen 1970 en 1980 worden op het kloosterterrein nieuwe gebouwen opgetrokken naar een ontwerp van architectenbureau Van Dael en Ruys. Een oude vleugel van het klooster, alsmede verschillende bijgebouwen zijn toen gesloopt. Tevens zijn in de kerk volgens een plan van Prof.dr. Granpré-Molière in 1961 de orgeltribune, alsmede de neo-gotische koorbanken, verwijderd, alsmede het ciborium, het altaar, de beschildering en de ramen, terwijl het traliehek werd vereenvoudigd.
Tussen 1906 en 1907 werd aan de Hoogstraat de Sint Paulusabdij gebouwd door Dom Bellot. De priorij werd in 1910 tot abdij verheven. De tweelaags kloostergebouwen hebben een rijke baksteenarchitectuur, met hoektorens en een kapel. Diverse uitbreidingen volgden in de jaren '20 en '30. De kloosterboerderij uit 1951 is een ontwerp van Dom van der Laan. Na de Tweede Wereldoorlog is een nieuwe abdijkerk (1954, architect: J. Sluymer) opgetrokken. Tot slot moet het voormalige klooster-seminarie van de paters Capucijnen aan de Warandelaan vermeld worden.

De hervormde kerk aan de Rulstraat 6 dateert uit 1910 en heeft een centraalbouwplattegrond. Sint Janstraat 58 is de in 1866 opgetrokken Joodse synagoge, die in 1899 werd omgebouwd tot winkel-woonhuis.

7.6 Kastelen en landhuizen

Van het kasteel Strijen, gebouwd in 1289, resteert aan de Kasteeldreef de ruïneuze toren, temidden van een plantsoen met jonge beplanting. Zeer bijzonder zijn de vier resterende Slotjes aan de Ridderstraat, oorspronkelijk waarschijnlijk boerderijen, die in de tweede helft van de veertiende eeuw door Bredase notabelen werden omgebouwd tot buitenhuizen. Alle zijn in de negentiende en twintigste eeuw sterk verbouwd of gerestaureerd. Van de Slotjes Braekesteijn en Limburg resteren de oprijlanen, in de huidige Kastanjelaan en Slotlaan. Bij deze twee slotjes staan ook nog de zeer sterk gerestaureerde bijgebouwen, bestaande uit stallen, koetshuis en personeelswoningen.

7.7 Militaire werken

Ten noordwesten van Den Hout resteren aan de Houteindsestraat nog terreinsporen van de zeventiende-eeuwse zuiderwaterlinie, bestaande uit aarden wallen, inmiddels begroeid met loofbos (zie par 4.5). Op de Dorstse Boswachterij resteren nog terreinsporen van negentiende-eeuwse kogelvangers, die ook in de twintigste eeuw nog werden gebruikt.

7.8 Infrastructurele en waterstaatkundige werken

Tegen het pand Heuvel 13 is een herdenkingssteen aangebracht wegens de aanleg van de tramlijn Breda-Oosterhout in 1881. Het Wilhelmina- en Markkanaal, aangelegd tussen 1910 en 1919, hebben, behalve direct ten westen van Oosterhout, nog hun oorspronkelijke tracé, maar alle oorspronkelijke scheepvaartsluizen en bruggen zijn na de Tweede Wereldoorlog vervangen. Interessant uit industrieel-archeologisch oogpunt is de schutsluis uit ca. 1915 in het Wilhelminakanaal ter hoogte van de Wilhelminalaan.

7.9 Artefacten

In de gemeente Oosterhout zijn geen artefacten die van belang zijn voor deze inventarisatie.

7.10 Groenelementen

De markante zogenaamde Heilige Eik aan de Vrachelsestraat, op het kruispunt met de Achterstraat heeft een stamdoorsnede van ca. 2 meter, maar is hol. Al in de vijftiende eeuw wordt ter plaatse een Heilige Eik vermeld. De beplanting en indeling van de middeleeuwse Houtse Heuvel, eerder beschreven in par. 5 en 6, is van groot belang. Van belang is ook de lindebeplanting op de Heuvel te Oosterhout, die in haar huidige vorm uit de negentiende en twintigste eeuw stamt, maar in aanleg veel ouder is. Dat geldt ook voor de tuinen en parken bij de verschillende Slotjes. Brackesteijn heeft een uitgestrekte, dicht begroeide tuin met onder meer groene en bruine beuk en linde. In de tuin ligt een vijver. Limburg is omgracht, de tuin is aan de zuidelijke zijde van de Ridderstraat omgevormd tot dierenpark en parkeerplaats. Tussen Heuvel en Ridderstraat ligt nog een groot deel van het oorspronkelijke Slotpark, met als centrale as de voormalige oprijlaan naar Limburg, Slotlaan. Het park in Engelse landschapstijl heeft een beplanting met o.m. linde, beuk en ceder. Aan de oostelijke zijde wordt het afgesloten door de Kastanjelaan, met negentiende-eeuwse kastanjebeplanting.

Gemeente Oosterhout, topografische kaart 1:25.000, verkend in 1838-1839.

PROVINCIE NOORDHOLLAND. GEMEENTE OOSTERHOUT.

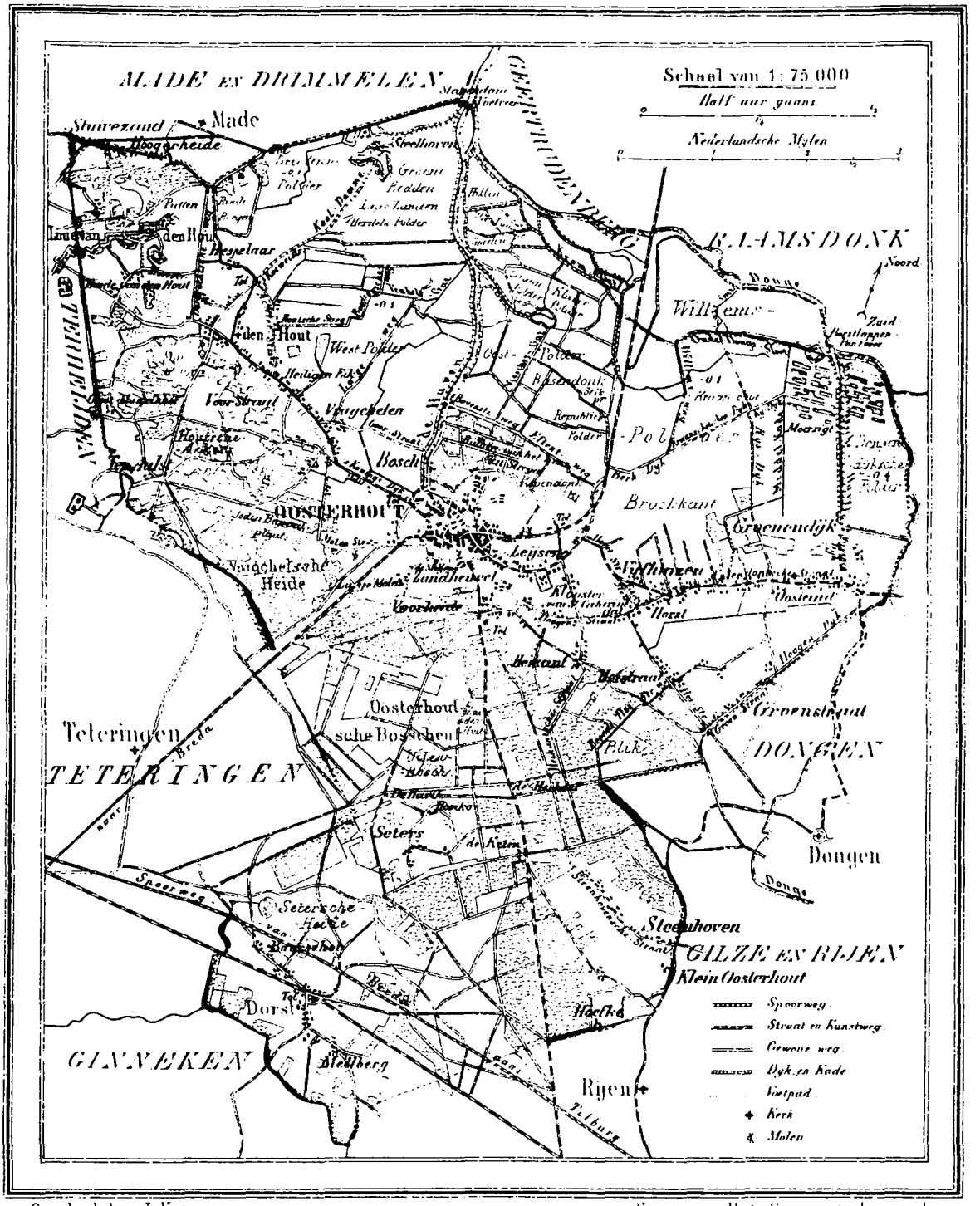

Geteekend door J. Kuyper. Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

7027 Bunders. 8950 Inwoners.

Gemeente Oosterhout, situatie ca. 1860, uit: J. Kuyper, Gemeenteatlas van de provincie Noord-Brabant, Leeuwarden 1865.

Gemeente Oosterhout, Topografische kaart 1:25.000, verkend in 1863, herzien in 1893, gedeeltelijk herzien in 1905.

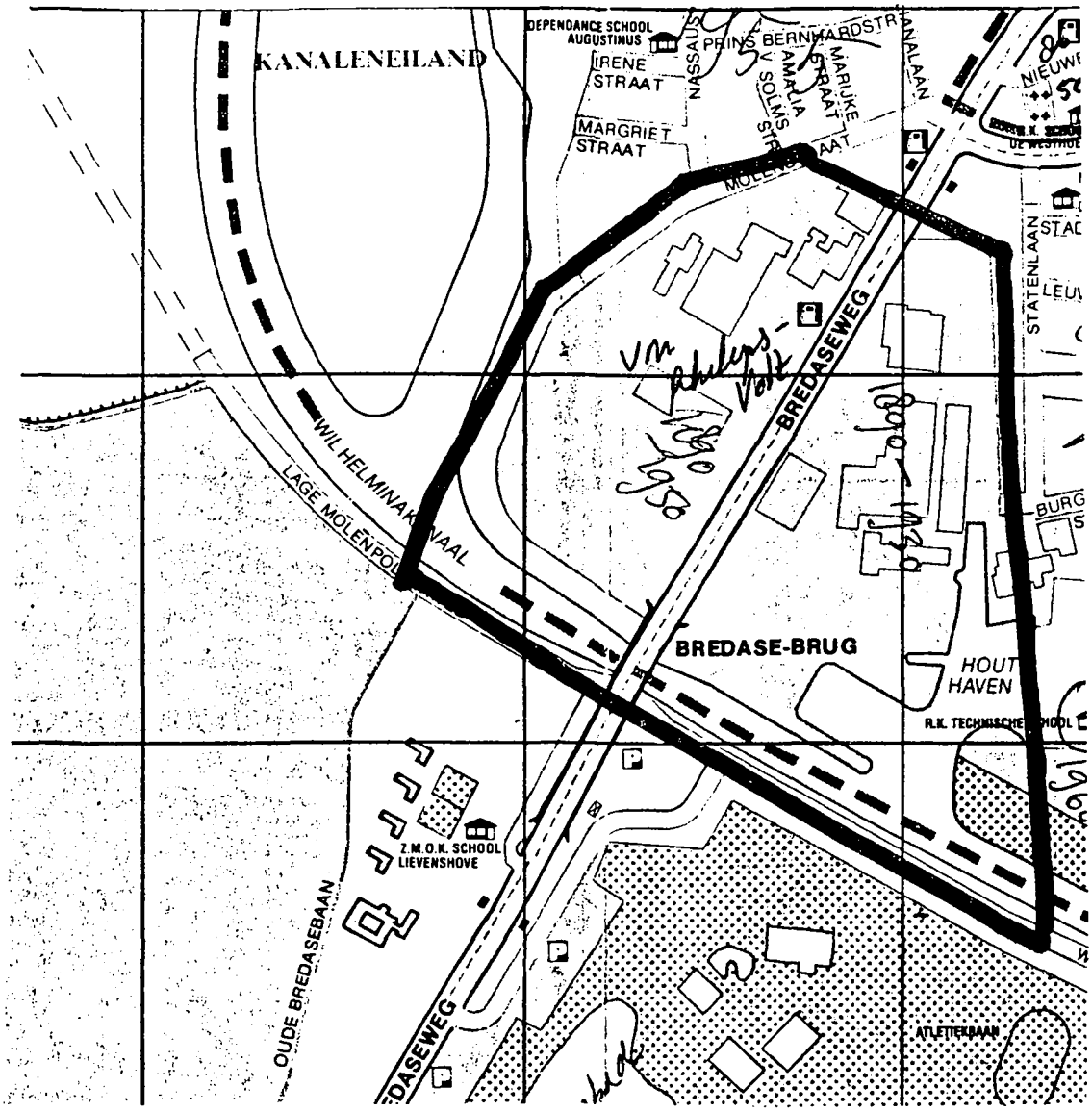

Gemeente Oosterhout, voorlopige kaart van gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde I, schaal 1:7.500. Bredaseweg e.o.

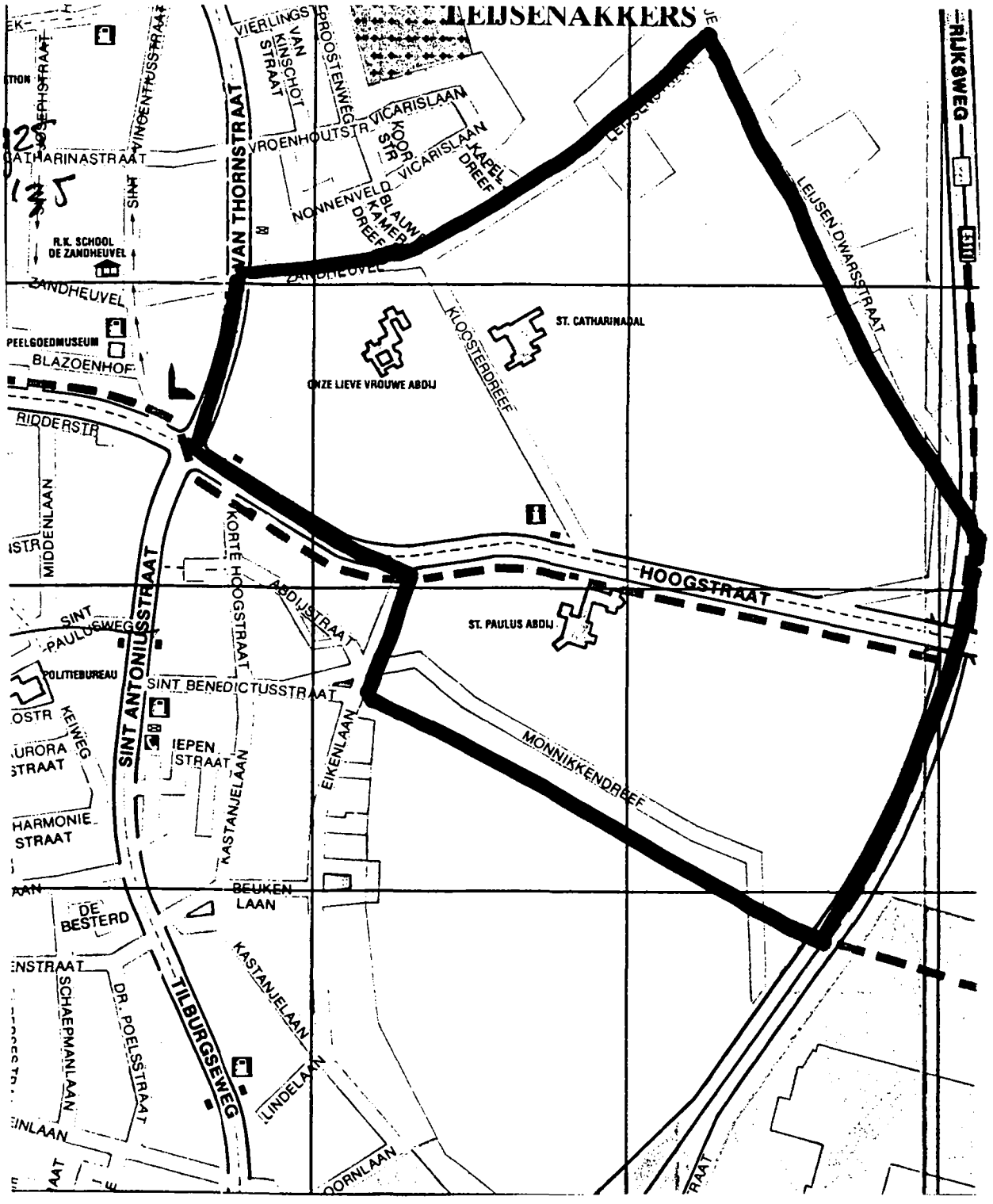

Gemeente Oosterhout, voorlopige kaart van gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde II, schaal 1:7.500. De 'Heilige Driehoek'.

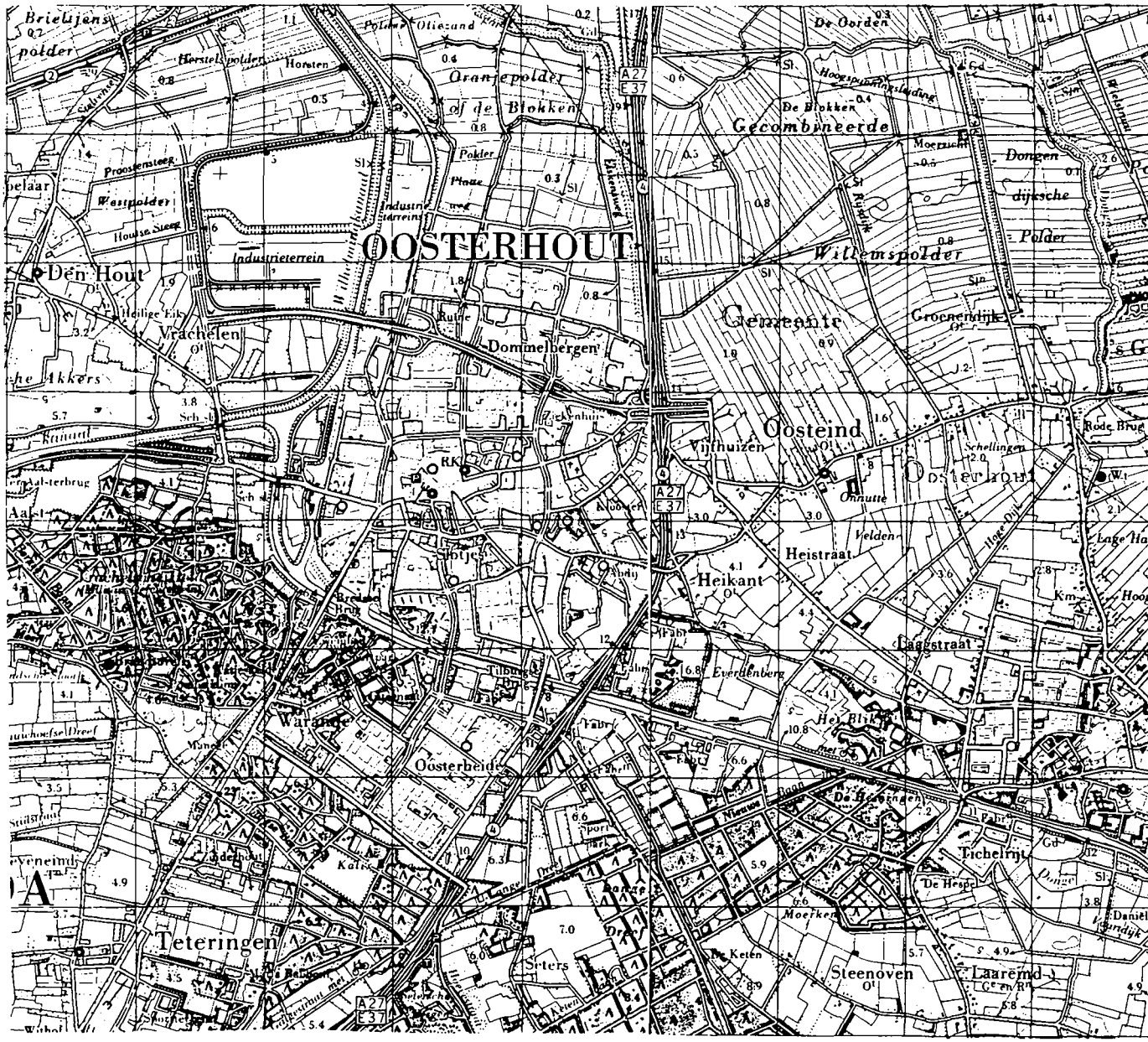

Gemeente Oosterhout, topografische kaart 1:50.000, 1972-1986.

8. Objectgegevens

Abdijstraat

22 t/m 48
31 t/m 53
Woonhuizen Woonhuizen
ca. 1954
Bakstenen gevels.
Vernieuwde samengestelde vensters, opgeklampte luiken.
Zadeldak, achter flauwe helling, verbeterde Hollandse pannen.
S-vormige muurankers.
Grote kelder, waarboven opkamer.
Pleintje met onder meer valse acacia beplant. Voortuinen met jonge aanplant.
Zogenaamde overgangswoningen, bestemd voor bewoners van onbewoonbaar verklaarde woningen, om hier te wennen aan de overstap naar een 'gewone' woningwetwoning.
Straatbeeldtyperend.
(Foto 1)

Achterstraat

4
Boerderij Boerderij
ca. 1925
Bakstenen gevels, siermetselwerk in topgevels.
Schuifvensters, glas-in-lood bovenlichten, voordeur in portiek, luifel en bovenlicht.
Zadeldaken, verbeterde Hollandse pannen.
Bedrijfsgebouw met siermetselwerk in topgevel, steile zadeldaken.
Straatbeeldtyperend.
(Foto 2;3)

18
Boerderij Boerderij
ca. 1935
Bakstenen gevels, uitgemetselde erker. Kunststenen consoles.
Opgeklampte inrijpoort. Vernieuwde vensters in woonhuis.
Zadeldaken, verbeterde Hollandse pannen.
Woonhuis met vrijstaande langsdeelschuur met brede opgeklampte inrijpoort.
Straatbeeldtyperend.
(Foto 4)

BIJ
20
Langsdeelschuur Langsdeelschuur
XIXB
Handvorm bakstenen gevels.
Opgeklampte inrijpoort.
Zadeldak, verbeterde Hollandse pannen.
Sterk gewijzigde langsdeelschuur, bakstenen gevels, schilddak, riet en golfplaat.
Straatbeeldtyperend.
(Foto 5)